

**Проект «стасівської» Десятинної церкви
в контексті загальноєвропейської реставраційної практики
першої половини XIX століття**

У літературі з дослідження Десятинної церкви, збудованої за проектом В. Стасова (1842-1936), її прийнято, хоч і з деякими обмовками, розглядати як один із прикладів невдалого реставраційного проекту. У дійсності ж «реставрації», подібні до тієї, що була проведена в Десятинній церкві, були найбільш поширеним шляхом «відтворення давнини» у першій половині XIX ст.» [Попова 2003, с. 21], і цьому є певні пояснення. Наукова реставрація тільки виникає в цей час, і самі уявлення про цілі й методи реставрації в той період дуже відрізнялися від сучасних. Характерним прикладом може бути хронологічно близьке до «стасівської» Десятинної церкви «відтворення давнини» Спасо-Преображенського собору в кремлі Нижнього Новгорода 1829-1834 років. Через аварійний стан, фактично, це була розбудова храму. Проект А. Мельникова (академіка та ректора Академії мистецтв) хоч і виконував умову «дотримуватися, наскільки можливо старовинного виду собору», став своєрідним поєднанням традиційних рис історичної пам'ятки з класицистичними елементами [Лисовский 2009, с. 211] – елементами архітектурного стилю, що панував на той час.

Подібні реставрації є оновленням архітектурної пам'ятки. При оновленні пам'ятка частково, чи навіть повністю, перебудовується в іншому стилі та за іншим проектом. При цьому первинна художня цінність не проявляється. У сучасній реставраційній практиці роботи з оновлення вважаються неприпустимими. Однак на зорі становлення наукової реставрації і фактично до початку XX ст. роботи з оновлення архітектурних пам'яток були поширеними у Європі.

Дослідники зазначають, що друга половина XVIII – початок XIX ст. є часом майже повної зневаги до пам'яток архітектури і навіть особливо

частого, а інколи й масового їх знищення. У цей період у європейських країнах про збереження та підтримання пам'яток архітектури ніхто не дбав. Реставрації пам'яток були рідкісним явищем. Потрібен був якийсь новий поштовх, щоб знову пробудити в суспільстві інтерес до культурної спадщини, а в урядових колах турботу про підтримку та збереження надбання національної культури.

У європейських країнах першої половини ХІХ ст. формування нового ставлення до національної архітектури минулих століть було зумовлене розвитком романтизму, до того ж не в архітектурі, а в літературних творах, які не були працями з історії архітектури й питань захисту та збереження її пам'яток. Роман В. Гюго «Собор Паризької Богоматері» зробив, наприклад, тоді більше для охорони пам'яток архітектури, ніж могли зробити будь-які постанови французького уряду. Роман В. Гюго спонукав французів полюбити цей чудовий твір їхньої національної середньовічної архітектури, змусив відмовитися від упередженого ставлення до будівель середньовіччя як до втілення «огидного варварства» (цими словами від часу Французької революції називали давню архітектуру країни).

Романтизм став потужною ідейно-художньою течією, яка охопила всі галузі духовного життя Європи, позначилася на релігії, філософії, політиці. Особливо повно і яскраво цей рух втілювався в літературі, музиці та живопису, склавши «епоху романтизму». Поряд з романтизмом найважливішою особливістю суспільної свідомості перших десятиліть ХІХ ст. став історизм: багатівіковий шлях розвитку суспільства та культури почав розглядатися як єдиний процес, у якому кожна ланка мала своє певне історичне значення. Поеднуючи світоглядні принципи історизму з романтичним захопленням старовиною та екзотикою, естетика тих років закликала сучасників стати духовними спадкоємцями всіх багатств людської культури, створених і Заходом, і Сходом.

Загальний інтерес суспільства, який різко підвищився до історії взагалі і, особливо, до історії свого народу, мав важливе значення для повернення

уваги до стародавніх споруд. У цих умовах твори архітектури починають сприйматися не як чудасії «збочених» і чужих народу «художніх витівок» аристократів чи клерикалів, «виконаних за рахунок трудящих», як часто трактувалося у XVIII ст., але як живі свідки героїчної історії народу, як справжні докази, що дійшли з глибини століть, його чудового художнього обдарування. У загальних питаннях охорони й підтримки архітектурних пам'яток романтизм відіграв велику і, безперечно, позитивну роль, повертаючи до них увагу, викликаючи в суспільстві любов та повагу до скарбів національної культури, сприяючи виникненню та розвитку державного й суспільного захисту цих скарбів. Загалом щодо архітектурних пам'яток «романтизм вперше пробудив думку про особливості сучасного суспільства та про його співвідношення зі спадщиною минулого, призвів до більш об'єктивної оцінки кожного історичного етапу» [Борисова 1979, с. 27].

Архітектори першої половини XIX ст. у своїй практичній діяльності були охоплені ідеями романтизму такою самою мірою, як і представники інших видів мистецтва. Архітектори із захопленням будували «готичні» замки та собори там, де був потрібний лише садибний будинок або парафіяльна церква. Широка публіка віддавала їм належне майже такою самою мірою, як літераторам-романтикам під час читання захоплюючих романів В. Скотта та В. Гюго чи художникам-романтикам. Цілком природно, що новий художній напрям отримав своє відображення і в реставрації давніх будівель, пам'яток історії та мистецтва. Часто архітектори тієї епохи прагнули використати пропозицію реставрувати будь-яку пам'ятку архітектури для реалізації своїх здібностей у проектуванні «готичних» чи «романських» будівель. Зводилися цілі вежі або шпилі без жодних підстав не тільки там, де вони були колись зруйновані, але й там, де їх взагалі ніколи не було.

Ці прагнення, звичайно, не мали нічого спільного із завданнями охорони та реставрації пам'яток історії та мистецтва. З огляду на відсутність науково розробленої методики реставраційних робіт архітектори-

реставратори в цей період часто збивалися на шлях довільних домислів у відновленні давніх будівель. У своїх помилках мистецтво реставраторів ХІХ ст. слідувало за загальним розвитком мистецтва того часу. Ці «реставрації» до середини ХІХ ст. були досить поширеними. За зауваженням Є. Михайловського, «не залишилося, мабуть, жодної країни на території Європи, у якій реставрації “романтичного” спрямування не торкнулися б значної кількості будівель, що збереглися від минулих століть» [Михайловский 1971, с. 28].

Оцінка науковцями реставраційних робіт, проведених за доби романтизму, дуже негативна. Як пише той самий автор, «ці роботи завдали великої шкоди пам'яткам архітектури. Багато будівель і споруд, у яких ще збереглися на початку ХІХ ст. їх давні, справжні риси, були в результаті проведених реставраційних робіт перетворені на твори архітектури нового часу., під приводом турботи про ці давні будівлі такий процес перебудови набув масового характеру. Особливо сумно було те, що цей процес торкнувся насамперед найвідоміших й найзначніших архітектурних пам'яток у кожній країні» [Михайловский 1971, с. 34]. На згубність подібної реставраційної практики вказували вже сучасники. Наприкінці 1840-х років англійський теоретик мистецтва Джон Рьоскін характеризував сучасні йому реставрації як «найбільш тотальне руйнування, яке може зазнати будівля: руйнація, після якої не зібрати вже жодних свідчень, руйнування, що супроводжується підробленим зображенням знищеного» [цит. за: Подьяпольский и др. 1988, с. 16]. Недостатність наукових знань у галузі реставраційної науки виявлялася й після «романтичного» етапу. Зокрема, у реставрації собору Паризької Богоматері (1841-1864) одним з основоположників сучасної архітектурної реставрації Е. Віолле-ле-Дюком [Подьяпольский и др. 1988, с. 16]. Фактично, реставрації першої половини ХІХ ст. (приблизно до 1860-х років) були «вільним художнім перекомпонуванням давніх форм часто у цілком несподіваних інтерпретаціях» [Попова 2003, с. 20].

Повертаючись до «стасівської» Десятинної церкви, слід сказати, що в категоріях тогочасної реставраційної практики – «відтворення давнини» - цей проект можна (і зручно) розглядати як реставраційний. При цьому слід зазначити, що реставрація давніх будівель до XIX ст. мала на меті відновлення, як правило, лише їх меморіального значення. Інші сторони суспільного значення пам'яток архітектури, включаючи художню цінність, зазвичай ігнорували. Етап романтизму розширив розуміння суспільного значення пам'яток архітектури, яке включало тепер, крім їх меморіальної, також і художню компоненту. Ба більше, упродовж усього XIX ст. основна мотивація у сфері реставрації давніх будівель була спрямована на відновлення переважно художнього значення архітектурних пам'яток. І проект В. Стасова також не був винятком. Однак тут потрібні певні застереження, що дозволяють говорити про реставрацію (навіть за мірками того часу) досить обережно, як про «надзвичайно своєрідний приклад реставрацій романтичного спрямування» [Михайловский 1971, с. 29].

Відомо, що серед безпосередньо пов'язаних зі зведенням «стасівської» церкви був митрополит Євгеній (Болховітінов), який власне й розкрив «для дослідження руїни та фундаменти стародавньої Десятинної церкви» [Петров 1879, с. 121]. Митрополиту Євгенію належить і перша публікація в березні 1825 року про результати археологічних досліджень давньоруської пам'ятки. Ця публікація примітна тим, що тут митрополит наполягає на подальшому, більш ретельному вивченні пам'ятки, не дивлячись на те, що «явились уже благочестивые и ревностные охотники воздвигнуть на сем фундаменте новый храм» [[Евгений (Болховитинов), митр.] 1825, с. 401-402].

Митрополит Євгеній був серед тих учених, хто був стурбований переробками давніх пам'яток церковної архітектури. Зокрема, в «Описании Киево-Софийского собора» (1825) про колишні поновлення стародавньої київської святині він писав так: «Петр Могила употребил много иждивения, дабы очистить его от развалин и возобновить. С того-то времени <...> накладены с боков над нижними пристенками боковыми <...> по две галереи

верхние, а западный пристенок остался крыльцом. Также надстроены многие купола и фронтоны <...> Но сими пристройками закрыт весь фасад Ярославовой первоначальной церкви» [Евгений (Болховитинов) 1995, с. 59-60]. Тому занепокоєння митрополита щодо реконструкції Десятинної церкви на основі археологічних даних та аналогій видається досить об'єктивним. Причому про можливу реконструкцію давнього храму говорив лише митрополит Євгеній, але його ідея не була підтримана.

Питання про подальші дослідження фундаментів Десятинної церкви та «відтворення її давнини» розглядалися на найвищому державному рівні. У прийнятті рішення брали участь, окрім Київського митрополита, головний архітектор Києва А. І. Меленський, відомий зодчий М. Ю. Єфимов, президент Академії мистецтв О. М. Оленін. Через інтриги рішення про затвердження остаточного проекту нової Десятинної церкви затягувалося, поки, нарешті, до цього особисто не долучився Микола І. Саме він, за свідченням М. Ю. Єфимова, наприкінці 1826 року «повелеть соизволил г. архитектору Стасову для постройки церкви г. Анненкову составить проект» [Письма... Ефимова 1896, с. 91].

В. П. Стасов був представником класицизму. Однак відповідно до особливостей нової епохи – епохи романтизму, що висувала до реставраційних робіт свої вимоги, він не став будувати на місці Десятинної церкви новий храм у стилі класицизму, а дав надзвичайно характерну для часу компіляцію із форм давньоруської архітектури, не прив'язавши їх до якоїсь епохи або до стилю минулих століть, як це здебільшого й робили реставратори-романтики у країнах Європи. В. П. Стасов «створив своєрідну стилізацію на кшталт давньоруського зодчества, засновану на хрестово-купольній системі, привнесений на Русь із Візантії. Оздоблення фасадів являло собою досить довільні варіації на теми середньовічних кам'яних храмів Русі: історія архітектури тоді робила тільки свої перші кроки, і тому і сам Стасов, і його сучасники не мали ще точного уявлення про характер і стильові особливості зодчества Київської Русі» [Пунин 1990, с. 45].

В. П. Стасов, безсумнівно, розглядав відновлення Десятинної церкви як відновлення її колишнього художнього значення, інакше такий проект був би незрозумілим у спільній картині творчої діяльності цього видатного майстра суворого класицизму початку XIX ст. Саме таке ставлення до поставленого перед ним завдання підтверджується й тим, що архітектор наполягав на включенні в нову будівлю збережених частин давніх стін Десятинної церкви [Сементовский 1864, с. 41; Тыжненко 1990, с. 169]. Щоправда, унаслідок будівельних робіт було значною мірою розібрано те, що залишалося на той період від храму X ст., - його фундаменти, що в освічених сучасників викликало вкрай негативну оцінку [Шёнле 2013, с. 153], хоча спочатку це проектом не передбачалося.

Що ж до зазначеного вище змішання в проекті деталей та форм різних періодів розвитку давньоруської архітектури, то, крім невивченості в цей період особливостей давньоруської архітектури, таке вільне тлумачення стародавніх художніх особливостей архітектурної пам'ятки, що реставрується, було характерним саме для методу «романтичних» реставрацій у всіх європейських країнах навіть у середині XIX ст. Це, здавалося б, вкотре засвідчує, що проект «стасівської» Десятинної церкви був реставраційним.

Проте за більш ретельного розгляду обставин затвердження Миколою I «стасівського» проекту Десятинної церкви можна зауважити, що пояснення слід шукати в його особистих уподобаннях у царині церковної архітектури [Славина 1989, с. 218; Кириченко 1978, с. 116].

Водночас, на думку Р. С. Уортмана, яку поділяє більшість дослідників, «за царювання Миколи <...> церкви ставали сучасними артефактами допетровського минулого, виявляючи стійкість виключно російських мотивів. В архітекторах бажали бачити археологів, які відтворюють у своїх кресленнях образи минулого» [Уортман 2004, с. 498]. Будівництво храмів у т. зв. «російсько-візантійському стилі» – кубоподібний п'ятибанний хрестово-купольний храм, до якого такий близький архітектурний стиль

«стасівської» Десятинної церкви, - мало підкреслити наступність правителів Нового часу по відношенню до Давньої Русі та непорушність засад імперії. Таким чином, церковна архітектура в «миколаївську» епоху є, крім іншого, й ідеологічним феноменом, що була покликана взяти на себе своєрідну оповідальну історичну функцію.

Понад те, якщо розглядати «стасівську» Десятинну церкву як реставраційний проект із відтворення давнього храму, то затвердження Миколою I проекту В. П. Стасова в 1826 році суперечило його ж указу від того таки 1826 року «О доставлении сведений об остатках древних зданий в городах и воспрещении разрушать оныя» [ПСЗРИ 1830, с. 1353]. Причому їхнє затвердження було практично синхронним – наприкінці 1826 року. Отже, формально проект Десятинної церкви В. П. Стасова може розглядатися як реставраційний для свого часу – епохи європейського романтизму, однак, якщо слідувати логіці та виключити суперечність між пам'яткоохоронними заходами та державною політикою храмового будівництва епохи Миколи I, то «стасівський» храм і був частиною цієї імперської ідеологічної політики.

Джерела та література

1. Борисова, Е. А. 1979. *Русская архитектура второй половины XIX века*. Москва.
2. [Евгений (Болховитинов), митр.] 1825. План Первоначальной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением оного. *Отечественные записки*, XXI, LIX, март. Санкт-Петербург, с. 380-403.
3. Евгений (Болховитинов), митр. 1995. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ, с. 36-271.
4. Кириченко, Е. И. 1978. *Русская архитектура 1830-1910-х годов*. Москва.
5. Лисовский, В. Г. 2009. *Архитектура России XVIII - начала XX века. Поиски национального стиля*. Москва.

6. Михайловский, Е. В. 1971. *Реставрация памятников архитектуры (развитие теоретических концепций)*. Москва.
7. О доставлении сведений об остатках древних зданий и в городах и воспрещении разрушать оныя от 31 декабря 1826 г. № 794. 1830. *Полное собрание законов Российской империи*, 2, I. Санкт-Петербург, с. 1353.
8. Петров, Н. И. 1897. *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев.
9. Письма Николая Ефимовича Ефимова (1826-1827). Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. 1896. *Киевская старина*, 10, с. 77-92.
10. Подъяпольский, С. С., Бессонов, Г. Б., Беляев, Л. А., Постникова, Т. М. 1988. *Реставрация памятников архитектуры*. Москва.
11. Попова, Н. А. 2003. *Реконструкция и реставрация историко-архитектурного наследия*. Саратов.
12. Пунин, А. Л. 1990. *Архитектура Петербурга середины XIX века*. Ленинград.
13. Сементовский, Н. 1864. *Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения необходимыя для его почитателей и путешественников*. Киевью
14. Славина, Т. А. 1989. *Константин Тон*. Ленинград.
15. Тыжненко, Т. Е. 1990. *Василий Стасов*. Ленинград.
16. Уортман, Р. С. 2004. *Сценарии власти: мифы и церемонии Русской монархии* / пер. с англ. С. В. Житомирской, 1. Москва.
17. Шёнле, А. 2013. Раздробленная история и осыпающиеся камни: о романтическом понимании сохранения архитектурного наследия / пер. с англ. А. Захарова. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*, 3 (89). Москва, с. 149-174.